

Füzuli haqqında məlumatlar Sam Mirzənin "Töhfeyi-Sami" təzkirəsində də vardır. Sam Mirzə bu təzkirəni 1550-ci ildə fars dilində qələmə almışdır. Təzkirədə müəllif Füzulidən "Mövlana Füzuli" deyə bəhs etmiş və "Dərüs-səlam" Bağdaddan olduğunu qeyd etmişdir [4, s.49].

Füzulinin bağdadlı olduğunu göstərən digər bir mənbə də Aşıq Çələbinin "Məşair-üş şüara" təzkirəsidir. Təzkirədə qeyd edilir ki, Bağdad və Diyarbəkir dərvişləri Füzulinin yazdığı əsərləri oxuyarlar. Sultan Süleymanın Bağdada səfəri zamanı Füzuli sultanı ziyarət etmiş, qəsidlər həsr etmişdir. Sultan Süleyman Bağdad vilayətinin və şairin mənafeyi üçün təqaüd ayırmışdır. Fikrimizcə, Aşıq Çələbi Füzulinin Bağdadda doğulmasını faktlarla göstərməyə də, Bağdadda yaşadığını göstərməklə məhz orada doğulduğunu işarə edir.

Füzulinin Hillədə doğulduğu fikrini isə ilk dəfə söyləyən Xınalızadə Həsən Çələbidir [4, s.53]. Şairin Hillədə doğulması qənaəti XVI əsrə aid olsa da, XVII-XVIII əsrlərə aid qaynaqlarda öz təsdiqini tapmamışdır. Həsən Çələbi öz təzkirəsində Füzuli haqqında ətraflı yazır: Füzuli – müluk-i pişin olan şəhr-i İrem-ara bə Firdevs-tezyin (olmaqla bağ-dad olan) Dar-üs-Səlam və Sədad mahmiyyə-i aliyyə-i Bağdad havalisində şəhr-i Hilledendür [6, s.231]. Ancaq deyə bilərik ki, Bağdad, Hillə və Kərbəla İraq hüduqları daxilində olan yerlər olduğuna görə bu məsələdə ciddi fikir ayrılığı olduğunu iddia etmək də düzgün deyil.

Füzuli haqqında bəhs edən digər qaynaq Mustafa Bəyaninin təzkirəsidir. O da təzkirəsində Füzuli haqqında "Dərüs-Səlam-i Bağdaddandır" – deyə söhbət açmışdır [4, s.56]. Müəllif Füzulinin Nəvai tərzində şeirlər yazdığını bildirmiş, ancaq həyatı haqqında ətraflı qeydlər verməmişdir. Bəyaninin təzkirəsində Əhdi Bağdadi, Lətif, Aşıq Çələbinin əsərlərində olan təkrar məlumatlara yer verilmişdir. Müəllifin özü də Həsən Çələbinin yazdıqlarını xülasə halına salaraq təzkirəsini ərsəyə gətirdiyini qeyd etmişdir.

Füzulinin Kərbəladə dünyaya gəldiyini ilk olaraq XVII əsr təzkirəçilərindən Riyazi söyləmişdir. "Riyazü-ş-şüara" təzkirəsində Füzulinin Bağdad vilayətində, Kərbəladə dünyaya gəlməsi qeyd edilir. Bildiyimiz kimi, Bağdad böyük ərazini əhatə edən vilayətdir. Digər təzkirəçilərin qeydlərində Füzulinin doğum yeri ümumi şəkildə Bağdad kimi göstərilir. Riyazi aşağıdakı bəndi təzkirəsində qeyd etməklə, Kərbəladə doğulması fikrini təsdiqləyir:

چون خاک کربلاست فضولی مقام من
نظم بهر کجا که رود حرمتش رواست
ز نیست سیم نیست کهر نیست لعل نیست
خاکست شعر بنده ولی خاک کربلاست [6, s.247]

Poetik tərcüməsi:

*Ey Füzuli, məskənim çün Kərbəladır, şerimin
Hörməti hər yerdə vardır, xalq onun müştəğidir.
Nə qızıldır, nə gümüş, nə ləl, nə mirvaridir,
Sadə torpaqdırsa, lakin Kərbəla torpağıdır.* [13, s.20]

Türk alimi Həsibə Mazioğlu şeirdə işlənən "məskənim Kərbəladır" ifadəsindəki "məskən" sözündən "mövlud" anlamını çıxarmağı düzgün hesab etmir və şairin Kərbəladə yaşamasının orada doğulması ilə əlaqəsi olmadığını bildirir [10, s.9].

Digər təzkirə müəllifi Əlinin "Künhül-əxbər" təzkirəsində Mövlana Füzulinin doğum yerinin Bağdad olduğu qeyd edilir [4, s.57]. Müəllif Şərq ölkələrində türkçə şeir söyləyənlərin ustası olduğunu da vurğulamış, onun digər əsərləri kimi, "Rindü Zahid", "Bəngü-Bədə", "Səhhət və Məroz", "Leyli və Məcnun"un adını qeyd etmiş və onların tərifiyləyiq yaradıcılıq nümunələri olduğunu bildirmişdir.

Türk alimi M.F.Köprülü Şəhəbəddin Süleymanla birlikdə ərsəyə gətirdiyi tədqiqində Füzulinin Hilləli olduğunu yazmışdır [7, s.67]. M.F.Köprülü şairin ərəbcə yazdığı qəsidsən

Dilin şirindir, o mənalı gözəlin şəhirl, Vətənim Babil olubdur sənə, sən Hilləlisən?

– beytini əsas götürərək şairin Hilləli olmasını vurğulayır. Ancaq tərcüməçi M.Mübariz M.F.Köprülünün müraciət etdiyi beyti Azərbaycan dilinə – "Vətənim Babil olubdur sənə, sənə halvaçısan?" – şəkildə tərcümə etmişdir [11, s.302]. Daha sonra M.F.Köprülü "Füzuli Külliyyatı" müqəddiməsində XVII əsr təzkirəçilərindən Riyazinin təzkirəsinə istinadən Füzulinin kərbəlalı olduğunu qeyd edib [4, s.59].

Azərbaycan şairləri haqqında əvəzsiz irs, dəyərli qaynaq sayılan digər mənbə Sadiq bəy Əfşarın "Məcmül-Xəvas" təzkirəsidir. Bu təzkirədə Məhəmməd Füzuli haqqında məlumatlar qeyd edilib. Əsər Mir Əlişir Nəvainin yazdığı "Məcalistün-Nəfais" adlı təzkirəsi üslubunda və təxminən h. 1007-1008 (m. 1597-1598)-ci illərdə çiqatay türkcəsində yazılmışdır. Müəllif təzkirədə Füzulidən "Mövlana Füzuli" – deyə bəhs edir, ona olan həyranını bildirməyi də unutmur. Həqiqətən, heç kəsə belə bir istedad səadəti üz verməyib ki, türk, fars və ərəb kəlamını bu səviyyədə bilsin.

Orta əsrlərə aid bəzi təzkirələrdə "Füzuli Bağdadi" kimi təqdim edilən şairin, Oğuz türklərinin Bayat boyuna mənsub olduğu qeyd olunur. Füzulinin əslən Kərkükün Bayat boyundan olduğuna dair məlumat M.Məzhar Akyiğirin bir məqaləsində də vardır [9, s.2]. Müəllifin bu qənaətə necə gəldiyi, hansı mənbəyə əsaslandığı isə ballı deyil.

Həmçinin Sadiq bəy Sadiqi də "Məcmül-Xəvas" əsərində şairin Bayat elindən, prof. Kırımski isə "Türk ədəbiyyatı tarixi" əsərində onun Azərbaycandan olduğunu qeyd etmişdir [16, s.354]. Buna əlavə olaraq qeyd edə bilərik ki, şair "Hədiqətüs-süəda" əsərində ana dilinin türkcə olduğunu bildirmişdir:

*Ey feyzəsan-i-ərəbi türkü acəm,
Qıldum ərəbi əfsahi-ahli-ələm,
Etdün füsəhayi-əcəmi İsadəm,
Bən türkcəbandan iltifat eyləmə kəm.* [12, s.31]

Sadiqi Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığı ilə ətraflı maraqlanmış, "Məcmül-Xəvas"da onun əsərlərini oxuduğunu qeyd etmişdir. Sadiqinin təzkirəsindəki qeydlərdə həm də Füzulinin nə bağdadlı, nə də hilləli olması, bu ərazilərə isə bəzi səbəblərə görə gəldiyini isbat edəcək sübutlar vardır: "İbrahim Xan xidmətində Bağdada çatıb mərhum xan Sultan Süleyman Xidavəndigara (Xunkara) xidmət edib İraqa girdikdə yuxarıda haqqında danışılan Mövlananı Hillədə, buranı özünə vətən edən görürlər" [4, s.58]. Qeydlərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, Füzulinin Səfəvi nümayəndəsi İbrahim xan Bağdada gətirmiş, Osmanlı hökmdarı Sultan Süleymanın 1534-cü il Bağdad səfəri müddətində də şair Hillədə olmuş, özünə buranı yurd seçmişdir.

A.Qaraxan "Füzuli: mühiti, həyatı və şəxsiyyəti" yazısında prof. Ali Nihad Tərlanın Bursa şəhərində konfransda səsləndirdiyi çıxışına istinadən "Hillədə mutavətin olur kaydı onun Hilledə doğmadığını bize bildirir. Çünki tavatun, sonradan bir yeri vatan edinmək deməkdir" [6, s.69]. Görünür, Qaraxan da Ali Nihad Tərlanın Hillədə bir müddət yaşaması onun Hillədə doğulması mənasına gəlmədiyini qənaəti ilə razıdır. Alimin gəldiyi qənaət isə bu istiqamətdədir: "Şair türkcə və farsca divanlarının müqəddiməsində Kərbəladə doğulduğunu bildirdiyinə görə, hər şeydən əvvəl, bu ifadəyə dəyər verməyə və inanmağa məcburuq" [6, s.70].

Azərbaycan alimlərindən H.Araslının da Füzulinin doğum yeri ilə bağlı fikirləri vardır. Alim şairin həyatı haqqında olan rəvayətlərə toxunaraq qeyd edir ki, bunlar heç bir faktə əsaslanmır,

"tarixi sənədlə təsdiq edilmir" [1, s.99]. Alimin fikrinə, şairin yazdığı əsərlər onun Kərbəladə doğulduğunu göstərir. Tədqiqatçı şairin farsca divanının müqəddiməsində yazdığı "doğulduğum və yaşadığım İraqi-Ərəb sultanların kölgəsindən uzaq qalmış və sakinlərinin bixüurlüğündən abad olmayan bir ölkədir" satırlarından çıxış edərək Kərbəladə anadan olma fikrinin üzərindən dayanır.

Şairin həyatı və yaradıcılığını əhatəli və müfəssəl şəkildə araşdıran alimlərdən biri də Vəcihə Feyzullayevadır. Onun fikrinə, şair yaşadığı dövrün romantik rəng çalarları ilə təsvir etdiyi güzgüsüdür. Alim şairin Kərbəladə doğulduğunu və onun ətrafındakı şəhərlərlə sıx bağlı olduğunu yazır [5, s.30]. Farsca divanının qitəsindəki – "Ey Füzuli məskənim çün Kərbəladır" mısrası ilə başlayan beytinə əsasən onun Kərbəladə doğulub, Kərbəlanın suyu və havası ilə yetişdiyini düşünür. Şairin divanlarına yazdığı müqəddimələrinin Kərbəla ilə əlaqəli olmasından söz açır və Füzulinin tədqiq edən alimlərin böyük əksəriyyətinin bu qənaətdə olmasını vurğulayır. Füzulinin farsca divanının dibaçəsində yaşadığı yerin İraqi-Ərəb olması haqqında bu nümunəni də doğum yerinin Kərbəla olmasına fakt kimi verir: "Ümumdür ki, ərəbi-fəşahət və əshabi-bələğət müşahidə və mütləhi qıldıqda, mənşə və mövlim İraqi-Ərəb olub, təmənniyi-ömrə də geyir məmləkətlərə səyahət qılmadığımdan vəqif olduqda, bu illət mücibi süquti-etibar bilməyələr. Lillahlil-həmd vələminə ki, xaki-Kərbəla şair məmalik cəvhərindən əşraf olduğu məlumdur" [13, s.6].

Tədqiqatçılardan Z.Bayramlı "Füzulinin Kərbəla şəhərində anadan olduğu daha çox ağlabatandır" – fikrini müdafiə edir. Qaynaqların bəzilərində Füzulinin Oğuz türklərinin Bayat boyuna aid olduğu kimi, Ağqoyunlu türkmənlərindən olduğunu qeyd edənlər də var. Buna əsasən də tədqiqatçı, şairin atası Süleyman kişinin mənşəcə Azərbaycandan olduğunu və öz elatıyla İraqa köçüb Bağdad civarında yerləşdiyini qeyd edir [2, s.5]. Z.Bayramlı şairin fars divanının dibaçəsində yazdığı qitəyə istinadən kərbəlalı olduğunu və orada doğulduğunu təsdiqləyir. Şairin yaradıcılığı müddətində İraqın Bağdad, Hillə, Kufə şəhərlərində məskunlaşması, ilk təhsilini Kərbəladə aldıqdan sonra Bağdadın elm ocaqlarında uzun müddət (əlli ildən çox) çalışması bizlərə məlumdur. Əsərlərindən şairin bütün ömrü boyu İraqi-ərəbdən kənara çıxmadığı belli olur [13, s.17].

Azərbaycan alimlərindən A.Rüstəmov, Ə.Səfəri də Füzulinin doğum yerinin Kərbəla olduğu qənaətindədirlər.

İtalyan şərqşünası Bombaçi ingilis şərqşünası Çarlz Riyanın Britaniya əlyazmaları kataloqundakı Həsən Xinalızadənin qeydlərindəki şairin Hilləli olması fikri ilə ingilis şərqşünası Gibbin fikirlərinin üst-üstə düşdüyünü qeyd edir. Daha sonra K.Ədibin "Füzulinin bilinməyən bir qəsidəsi" adlı əsəri yazan araşdırıcının da şairin Hilləli olduğu fikrini müdafiə etdiyini bildirir. Bombaçi türk alimi Qaraxanın İslam Ensiklopediyasının II nəşrində Füzuliyə həsr etdiyi məqalədə şairin doğum yeri ilə bağlı dəqiq qənaətinin olmaması, İraq və ya Kərbəla, Bağdad, Hillə, Nəcəf, Kərkük, Mənzil və hətta doğum yerinin Hit də ola biləcəyi fikrini qeyd etdiyini yazır.

Bombaçi şairin farsca divanında olan qəsidəyə istinadən bildirir ki, Füzuli Hillədə, Kərbəladə və İraqda yox, məhz Nəcəfdə doğulmuşdur. İmam Əliyə həsr edilmiş farsca bu qəsidədə İmam Əlinin qəbrinin Nəcəfdə olduğu və şairin ömrünün əvvəlindən sonuna kimi buranı özünə mənzil kimi göstərir. Bu isə tədqiqatçıda şairin Nəcəfdə doğulması fikrini yaradır:

شکر الله ایتدای عمر تا غایت مرا
روضه خاک در شاه ولایت منزل است
ساحلی دارم چو در پای نجف بهر نجات
غم ندارم ز آنک گزداب حوادث مائل است [3, s.99]

*(Allaha şükür olsun ki, ömrümün əvvəlindən sonuna qədər
Vilayət şahının (İmam Əli (ə)) qəbrinin torpağı mənə mənzildir.
Nicat üçün Nəcəf daryası tək sahilim vardır.
Ona görə də hadisələrin qorxunc burulğanından qəmim yoxdur.)*

Bombaçiye görə, Füzuli ədəbi fəaliyyətinə Nəcəfdə başlasa da, Kərbəladə yaradıcılığını davam etdirmişdir və Bağdadda yetkinlik çağına çatmışdır [3, s.99].

Polyak alimi Stanislava Plyaskovitska-Rımkeviçin fikrinə, Füzulinin həyatına dair bəzi faktlar artıq daha dəqiqlik qazanmışdır. Buna şairin doğulduğu yerin hara olması da daxildir. Stanislava da şairin Kərbəladə dünyaya göz açdığını vurğulayır və onun kürd olduğunu israrla təkid edən E.V.Gibbin əksinə türk əsilli olmasını bu fikirlərlə qeyd edir – "şairin türk dilini doğma dili hesab etməsinə dair etirafı onun türk mənşəyini təsdiqləyir" [15, s.38]. Alim digər versiyaları təhlil etmədən araşdırmasına qətiyyətlə Füzulinin Kərbəladə dünyaya göz açması ilə başlayır. Həmçinin şairin öz sözlərinə istinad edərək onun bütün həyatı boyu İraqi-Ərəbdə yaşadığını yazmışdır.

Nəticə / Conclusion

Bələliklə, bütün təzkirələrdə şairin doğum yerinin Bağdad vilayəti yazıldığını görürük. Məqalədə də qeyd etdiyimiz kimi, Bağdad böyük vilayətdir və doğum yeri kimi məhz oranı qeyd etmək dəqiq olmazdı. Bütün bu ehtimallara nəzər salanda da, türkcə və farsca divanlarının müqəddimələrində qarşılaşdığımız məlumatlarla digər nümunələri müqayisə etdiyimiz zaman gəldiyimiz nəticə odur ki, şairin Kərbəladə doğulması faktı daha çox reallığı əks etdirir.

Ədəbiyyat / References

1. Araslı, H. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. IV kitab. – Bakı: Elm, 2024.
2. Bayramlı, Z. Füzuli...və... – Bakı: Elm və təhsil, 2018.
3. Bombaci, A. The place and Date of Birth of Fuzuli. İran and Islam. Cambridge, 1972.
4. Əliyeva-Kəngərli, G. Azərbaycan füzulışünaslığının əsasları. – Bakı, 2009.
5. Feyzullayeva, V. Füzulinin ömrü yolu. – Bakı: Nurlan, 2005.
6. Karahan, A. Fuzuli muhiti, həyatı və şəxsiyyəti. – Ankara, 1989.
7. Köprülü, M.F. və Şahabettin Süleyman. Osmanlı tarixi və edebiyatı. – İstanbul, 1332 (h.).
8. Köprülü, M.F. Fuzuli Divanı Mukaddimesi. – İstanbul, 1924.
9. Mazhar, A. Fuzuli için vakit gazetisi. Sayı: 9647, birinci kanun –1944.
10. Məziyev, H. Fuzuli Üzerine Makaleler, 1997.
11. Məhəmməd, F. Əsərləri. Altı cildə, IV c. (Tərtib edən: H.Arslı). – Bakı, Şərq-Qərb, 2005.
12. Məhəmməd, F. Əsərləri. Altı cildə, VI c. (Tərtib edən: H.Arslı). – Bakı, Şərq-Qərb, 2005.
13. Məhəmməd, F. Əsərləri. Altı cildə, III c. (Tərtib edən: H.Arslı). – Bakı, Şərq-Qərb, 2005.
14. Refioğlu, S.R. Füzuli. İstanbul Universiteti. Edebiyat Fakültesi, doktora tezi. – İstanbul, 1942-1945.
15. Rımkeviç, S.P. Məhəmməd Süleyman oğlu Füzuli (həyat və yaradıcılığının tədqiqi). – Bakı: Elm və Təhsil, 2024.
16. Tərbivət, M. Dənşməndani-Azərbaycan. – Bakı, Azərənşər, 1987.

О месте рождения Мохаммеда Физули в тезкире и исследованиях**Нушабе Адгёзалзаде-Расулова**

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА

E-mail: nusabe.adgozel@outlook.com

Резюме. Некоторые факты, связанные с жизнью великого азербайджанского поэта Мохаммеда Физули, как и многих других творческих личностей, остаются предметом спора в научных кругах. Основным из них являются предположения относительно истории и места рождения поэта. В статье относительно места рождения Мохаммеда Физули к рассмотрению привлечены факты, основанные на тезкире и написанных до настоящего времени исследованиях. В тезкире поэтов Латифи, Ахди Багдади, Гасан Челеби Гыналызаде, Мустафа Бейани, Рийази, Садыг бек Садиги, исследующих жизнь и творчество Физули, можно встретить некоторые сведения о месте рождения и истории поэта. К ценным произведениям перечисленных выше средневековых мастеров тезкире обращались С.Мумтаз, Г.Араслы, Р.Азаде, Ф.Кёпрюлю, Г.Мазыюглу, Мир Джалал, В.Фейзуллазаде, З.Байрамлы и др. для проводимых исследований о жизни и творчестве Физули. В произведениях и самого поэта можно встретить некоторые указания о месте его рождения. На них привлечено внимание в данном исследовании. Основываясь на тезкире и упоминаниях самого поэта, приоритетным является довод о месте рождения Физули в г.Кербела.

Ключевые слова: Физули, тезкире, место рождения, Багдад, Кербела